

Papp Sándor

A teremtés és az ökológia

Erő vagy megértés?

A címben foglalt kérdés a természeti környezetbe történő beavatkozásunk mikéntjére utal, és ennek kapcsán arra is rá kell mutatnunk, hogy a földi ökológiai rendszerek működése milyen alapelvek elkerülhetetlen betartására hívja fel a figyelmünket, ha nem a természet „legyőzése”, hanem a kooperatív evolúció változatos formáinak kialakítása a célunk. Másként fogalmazva, az ökológiai rendszerek szerveződésének alapelveit megértve, miként használjuk fel azokat a fenntartható emberi közösségek megteremtésére. Természetesen tisztában kell lennünk a különbségekkel is, hiszen az ökológiai rendszerekben nem működik tudatosság, nincs öntudat, nyelv, kultúra, igazságszolgáltatás és demokrácia, ám nincs kapzsiság, becstelenség, vagy demagógia sem. Ezen utóbbi emberi hibák megszüntetéséhez az ökológiai rendszerektől semmit nem tanulhatunk.

Barry Commoner négy ökológiai alaptörvénye fontos kiindulópontul szolgálhat az ökológiai rendszerek működésének megértéséhez, másfelől az emberi társadalmak fenntarthatóságának feltételeit illetően is:

- minden összefügg mindennel;
- minden meghatározott irányban változik;
- a természet tudja a legjobban;
- nincs ingyen ebéd, mindenért fizetni kell.

A természeti rendszerek működésének talán legfontosabb jellemzője a *kölcsönös függőség elve*. A rendszer sikeres működése (túlélés) az egyed adekvát működésétől függ, és ez megfordítva is érvényes. Az egyed ún. funkcionális autonómiával rendelkezik, azaz meghatározott feladatokat bizonyos határok között saját választása szerint lát el. Adott határokat túllépve viszont a rendszer működésében zavarokat idéz elő. Az ökológiai rendszerekben zajló folyamatok *körfolyamatok*. Az egyik organizmus által termelt hulladék egy másik számára táplálék, így a rendszer mint egész hulladékmentes marad. Kézenfekvő tehát a következtetés, hogy a gazdaság, tehát a termelés és a fogyasztás fenntarthatósága, minthogy Földünk – mint arról már szó esett – ún. zárt rendszer, csupán körfolyamatok révén valósítható meg. Az „ipari ökológia” vagy „ipari szimbiózis” kísérlet az elv érvényesítésére (hulladékok újrafelhasználása). Ezen a ponton azonban látnunk kell, hogy utóbbiak megvalósítása nem csupán technikai-technológiai, hanem egyben társadalmi kérdés is. El kell döntenünk – adott esetben –, hogy pl. ki fogyasztja a szennyvízből előállított ivóvizet és mely

társadalmi csoportok élvezik továbbra is a friss ásványvizet. Az ökológiai rendszerek energiaigényének jelentős, meghatározó hányadát a *napenergia* elégíti ki. Ily módon tehát az emberiség energiaigényének kielégítésében is növelni szükséges a napenergia arányát. (Megjegyzendő, hogy a szél-, illetve a vízi energia is végső soron napenergia.)

A természeti rendszerek *sokfélesége és kiegyenlítőképesége* a túlélés alapvető feltétele. Ezen az úton megvalósulhat az alkalmazkodás a külső, zavaró tényezőkkel szemben. A rugalmasság visszacsatolási mechanizmusok által válik lehetővé, ily módon ezek a rendszerek dinamikus, fluktuáló rendszerek. Azonban mindez csak bizonyos határok között működőképes. Ha a stresszhatás adott határon túllép, a rendszer összeomolhat. Ez igaz az emberi társadalmakra is. Az átmeneti stressz az élet lényeges velejárója, a hosszú ideig tartó viszont destruktív. Egy társadalmi-gazdasági rendszer szabályozása és vezérlése a rendszert meghatározó paraméterek *optimalizálását* kívánja meg. Ha egy-egy változót *maximalizálunk*, akkor ezzel a fenntarthatóságot veszélyeztetjük. Ez egyben azt is jelenti, hogy a közösségekben elkerülhetetlenül jelentkező ellentmondások – stabilitás és/vagy változás, rend és/vagy szabadság, hagyomány és/vagy újítás – nem szüntethetők meg csak az egyik vagy csak a másik érdekcsoportnak kedvezve.

Az ökológiai rendszerek *komplexitása* és ebből fakadó *rugalmassága* sokféleségük eredménye. Az emberi közösségek kulturális sokfélesége is része lehet a közösség fenntarthatóságának, ha a közösség valóban organikus kapcsolatok hálózataként működik, és nem hullik szét egymástól elszigetelődő csoportokra és egyedekre. Ha a kölcsönös függőség elve nem működik, akkor teret nyernek a szélsőséges egyéni magatartásformák és az egyes csoportok közötti, egyre mélyülő konfliktusok.

A Biblia teremtéstörténete

A földi ökológiai rendszerekbe történő egyre fokozódó mértékű emberi beavatkozás és az ennek nyomán kialakuló ökológiai krízis már csaknem fél évszázaddal ezelőtt felvetette a gondolatot: meddig nyúlnak vissza a 20. században kibontakozó környezeti válság gyökerei. Lynn White Jr. nagy vitát kiváltó tanulmánya (Science, vol. 155. 1967.), amelyben az euró-amerikai civilizáció zsidó-keresztény hagyományát teszi felelőssé a kialakult helyzetért, megosztotta az érdekelteket, utóbb számos kritika fogalmazódott meg az írás teológiai és történelmi felszínességét illetően. Bár a bírálatok a Genézis teremtéstörténetében (Ter 1,26-28) foglaltakból kiindulva azt hangsúlyozzák, hogy az „uralkodás” bibliai fogalmát „gondnokságként” kell értelmezni függetlenül attól, hogy a szó mai világi összefüggésben mit jelent (J. D. Hall), érdemes megjegyeznünk, hogy Lynn White Jr. idézett írásában nem erre,

hanem elsősorban a középkori filozófia és keresztény gondolkodás, az ember és a természet középkori felfogása közelítésmódjából kiindulva fogalmazta meg véleményét. És azt is hozzáteszi, hogy megállapításai alapvetően a középkori Nyugatra vonatkoznak. Meg is indokolja, hogy miért! A görög egyház (Kelet) szerint a bűn az értelem vaksága, ily módon a megvilágosodás, a helyes tan (ortodoxia), a világos gondolkodás az, ami üdvözít. A latin egyház szerint a bűn morális rossz, és a helyes magatartás, cselekvés vezet üdvözüléshez. A keleti szent elmélkedik (*vita contemplativa*), a nyugati pedig cselekszik (*vita activa*).

Azonban feltűnő lehet számunkra – fűzhetjük hozzá –, hogy a keleti világos gondolkodás-igény nem vezet tudományos forradalomhoz (a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás elmaradása), míg a nyugati cselekvés-igény éppen hogy alapjává vált a tudományos gondolkodás megszületésének. Talán azért, mert a keleti gondolkodás valóságához való viszonya megáll a kognitív mozzanatnál, míg a nyugati cselekvésvágy ezt kiegészíti a participatív, még inkább a manipulatív mozzanattal. A nyugati felfogás szerint – mivel a természet Isten alkotása – annak tanulmányozása Isten jobb megértéséhez vezet (teremtésteológia, teremtés-lelkiség). Keleten a természetet jelképrendszernek tekintették, amelyen keresztül Isten az emberhez beszél. Ez a felfogás inkább művészi, mint tudományos. A Nyugaton kialakuló természetes-, természeti- vagy teremtésteológia (a vallási és világi irodalomban többféle megnevezést találunk) a teremtést összességében úgy fogja fel, hogy a teremtett dolgokban és az ő közvetítésükkel Isten önmagát nyilatkoztatja ki.

Tudjuk, hogy még Newton is inkább teológusnak, mint mai értelemben vett tudósnek tekintette magát.

Aquinói Szent Tamás szerint a természetben rend uralkodik (Isten-érv), és ez a rend magyarázatra szorul. Az emberi elme észlelheti és feltárhatja a természet rendjét. Van valami az emberi természetben – folytatja a gondolatot –, ami arra készlet, hogy kérdéseket tegyünk fel a világgal kapcsolatban, és van valami a világban, ami segít választ adni a kérdésekre. Az elmében jelen lévő racionalitás és a világban megfigyelhető rendezettség mélységes harmóniát alkotnak. Azonban Tamás, és a későbbiekben Kálvin is egyértelmű hierarchiát állítanak fel a teremtés- és a kinyilatkoztatott teológia között. Különbség van – mondják – Isten érvényes, de részleges, általános, a világ megfigyeléséből következő megismerése, és Isten kinyilatkoztatása, vagyis a teljesebb tudás között. Ennek nyomán alakul ki a „Két könyv” hagyomány: a természet könyve, a Szentírás könyve (F. Bacon szerint: Isten igéjének könyve – Isten műveinek könyve). Ez a „Két könyv - egy szerző” metafora jelentős hatással volt a tudomány és a vallás viszonyára a korabeli angol gondolkodásban.

Ily módon – elkerülhetetlenül – kérdések fogalmazódhatnak meg: a természettudomány tehát valójában nem más, mint a természeti teológia bizonyos meghosszabbítása? És ez azt jelentené, hogy a modern nyugati tudomány végső soron a keresztény teológia (természetes) öntőformájában készült?

Érdeemes felidézni, hogy a Genézisben a teremtett világ és az ember viszonyát illetően a Vízözön után ez a kapcsolat újra megfogalmazásra kerül (Ter 9,1-2):

1. „Azután megáldá Isten Noét és az ő fiait, és azt mondá nekik: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet.
2. És féljen és rettegjen tőletek a földnek minden állatja az égnek minden madara: minden ami nyüzsög a földön, és a tengernek minden hala kezetekbe adatott.”

Ahogy mai szemmel nézve az „uralom” gondoskodásként nehezen értelmezhető, a „félelem és rettegés” kapcsolata, összekapcsolása a gondoskodással szintén mélyebb feltárást igényel, igazolva azt a megállapítást, hogy korábbi fogalmak mai értelmezési keretbe helyezésével gyakran jutunk téves következtetésre. Legyen itt elegendő utalnunk arra, hogy a Bibliában az ember első megnyilvánulása az Istennel való találkozásakor mindig a rémület és a leborulás. Isten a kinyilatkoztatást mindig e szavakkal kezdi: „Ne félj! Ne aggódj!” Erről az Újszövetségben elsősorban a görög Lukács beszél. Az Isten előtti félelem az ember normális reakciója a mindenek fölötti Hatalom közelségére. Nincs köze a szorongáshoz, ellenkezőleg, azt jelenti: létezésem legmélyéig megérintett a Teremtő (Lk 1,12; 1,64; 7,16; 8,37).

Az elmondottak egyúttal azt is jelentik, hogy kiragadott mondatok helyett a bibliai szövegek teljességének szellemisége ad sokkal inkább – ökológiai vonatkozásban – morális megítélés alapjául szolgáló támpontokat. Carl B. De Witt (1995) megállapítása szerint a bibliai szövegekben négy alapvető ökológiai elvre találhatunk utalást:

- a „föld fenntartásának elve” (ahogy a teremtő óvja és őrzi az emberiséget, úgy az emberiségnek is óvnia és őriznie kell a teremtő teremtését);
- a „vasárnap elv” (a teremtésnek legyen lehetősége megpihenni, megújulni, miután az emberiség használta erőforrásait);
- a „termékenység elv” (a teremtés termékenységét élvezhetjük, de nem pusztíthatjuk el);
- a „teljesítés és korlátozás elv” (az ember mint társteremtő teremtésben játszott szerepe korlátozott és a korlátokat be kell tartani).

Jürgen Moltmann német teológus „God in Creation” című könyvében (1985) azt írja, hogy a természet kifosztása a technológiai fejlődés következménye. Mint írja: Isten állandóan jelen

van a teremtésben a Szentléleken keresztül, ezért a teremtés kifosztásával tulajdonképpen Istent támadjuk. Romano Guardini (1883-1963) teológus és filozófus pedig arról beszél a technológia társadalmi szerepével kapcsolatban, hogy a „gép” megjelenésével megbomlott a természet és a kultúra közötti kapocs, az emberiségnek már nem kell tisztelnie a természetet; a technológia segítségével uralhatja, irányíthatja.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy a bajok okát a társteremtői szerepkörből kilépni akaró, az uralomvágytól hajtottan szuverén teremtmői szerepre vágyó emberi magatartásban kell keresnünk. Mindazonáltal a kérdéssel összefüggésben választ igényelne, hogy azonos gyökerektől elindulva a keresztény Kelet és a keresztény Nyugat miért futottak be markánsan eltérő pályát az ember teremtéshez való viszonyát illetően?

Visszatérve Lynn White Jr. felfogásához, alighanem igaznak kell tartanunk véleményét: a jelenlegi helyzetből a még több tudomány és a még több technika nem fog kivezetni bennünket. Meglehet, újra kell gondolnunk és súlyoznunk szellemi-spirituális örökségünk. A megoldást tekintve az sem segíthet, ha Európa most bizonyos keleti vallásokhoz fordul, amelyek egészen más szellemi és történelmi hagyományokból táplálkoznak. Kiútnak White Assisi Szent Ferenc örökségét javasolja; a szegénység, a szolgálat és az alázat útját – szemben a gazdagsággal, a hatalommal és a göggel (hübrisz). Ez elvezethet „a minden teremtmény egyenlő” elv elfogadásához, amelyek mind azért vannak, hogy transzcendens teremtményük dicséretét zengjék, aki a kozmikus alázat legnagyobb gesztusaként a Fiúban testet öltött.

Megértés és tisztelet!

Még napjainkban is uralkodó az a meggyőződés, mi több, pedagógiai elv, hogy a dolgok – legyenek bár élők vagy élettelenek – szerkezetének és működésének megértése önmagában véve elvezet a dolgokkal való gondos és figyelmes bánásmódhoz. Ám a tapasztalatok mást mutatnak. Attól, hogy a virágok, a fák vagy az állatok szerkezetének működésével, mibenlétével tisztába jövünk, még nem feltétlenül érzünk készletet arra, hogy ne törjük le, ne tapossuk el a virágzó ágat, vagy sokszínű bogarat, még akkor is, ha tudjuk, hogy netán bizonyos szempontból hasznos élőlények.

Anselm Grün és Alois Seufferling bencés szerzetesek „Egységben a teremtett világgal” című kötetükben – Szent Benedek regulája nyomán – azt vizsgálják, miként valósítható meg az ember és a teremtett világ harmóniája. Matthew Fox amerikai domonkos szerzetes munkáira hivatkozva, aki megkülönbözteti a megváltás-lelkiséget és a teremtés-lelkiséget, megállapítják, hogy a bencés lelkiség tipikusan teremtés-lelkiség. Míg a megváltás-lelkiség elsősorban a véték, a bűn és a tőlük való megváltás témáját járja körül, a teremtés-lelkiség a jó

teremtés iránti tiszteletet helyezi előtérbe, és Istennel a teremtésben akar találkozni, tehát a Teremtőt és nem a Megváltót állítja a középpontba. Ezt a szemléletet Szent Pál apostolra történő hivatkozással értelmezik:

„Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk (Róm 1,20).”

Mindez nem jelenti, nem jelentheti a teológia két útjának szembenállását, hanem teremtő feszültség kialakulására ad lehetőséget. Istenhez való viszonyunk abban is kifejezésre jut, ahogyan a teremtéssel bánunk. Ez a közelítésmód félelmet kelthet a panteizmus térhódításával szemben, ám ez a félelem nem indok arra, hogy Istent és a világot elszakítsuk egymástól, s ezzel a világot szekularizáljuk. Benedek regulájában a megváltás (Erlösung), az üdvösség (Heil), a megváltás-lelkiség ezen tipikus fogalmai nem fordulnak elő; amikor ő a bűnről (peccatum) beszél, azt mondja, hogy a szerzeteseknek kerülniük kell az olyan hamis magatartást, amely megzavarhatja *a teremtés rendjét és a közösséget*.

A teremtés-lelkiség nem a kozmosztól függetlenül látja az embert, hanem mint aki beágyazódott a csillagok, az állatok, a növények világába. A teremtés-lelkiség a kozmoszból indul ki, míg a megváltás-lelkiség a történelemmel kezdődik. Ily módon jelentőséget nyer a tény, hogy a Biblia a teremtéstörténettel kezdődik, a teremtés megelőzi a bűnt, tehát a megváltást. A már idézett Matthew Fox a teremtés-lelkiség négy útját nevezi meg:

- A pozitív út mindenekelőtt a természet és minden létező titka előtti tiszteletet és csodálatot jelenti;
- A negatív út figyelmeztet bennünket arra a sötétségre és semmire, fájdalomra, szenvedésre, amelyek szerves részei lelki utunknak;
- A kreatív út a mi teremtő erőnkre vonatkozik, amely által társai vagyunk Istennek a teremtésben. A kreativitásról és a képekben való gondolkodásról van szó;
- Az átalakító út a szenvedéstől való megváltásra vonatkozik. A jogtalanság elleni küzdelemre, a Teremtő ünneplésére és dicséretére, ami akkor válik lehetségessé, ha az emberek megkísérlik, hogy igazságosabban éljenek együtt egymással.

Benedek nem ismeri a szent és a profán elválasztását. A dolgokkal való bánásmód éppen olyan papi cselekedet, mint az oltár szent edényeivel való foglalatoskodás. A teremtés-lelkiség központi mozzanata a dolgok iránti tisztelet; tisztelet nélkül minden banálissá válik. „Aki tiszteli a dolgokat, az lemond arról, amit különben szívesen tesz, tudniillik hogy birtokba vegye és saját céljaira használja” (Romano Guardini). A világgal való bánásmódunk csak akkor lesz megfelelő, ha azt Isten teremtményének tekintjük és tiszteljük. „Ha pedig valaki a

monostor dolgait piszkosan vagy hanyagul kezeli, feddjék meg.” (RB 32,4). A dolgokkal való gondos bánásmódból vezethető le az európai bencés monostorok igen jelentős kulturális szerepe és hatása.

A Regula több ponton hangsúlyozza, hogy a mérték összhangba hoz a teremtéssel. Aki vét saját mértéke ellen, az a környezetét is kizsákmányolja. Mai nyelven szólva talán azt mondhatjuk, ha a helyes mértékre, a helyes arányokra törekszünk, akkor mindig az „is-is” filozófiája szerint cselekszünk, az egyoldalúság, a kizárólagosság a „vagy-vagy” filozófiájából ered.

A Regulában foglalt benedeki napirend megfelel az ember bioritmusának, ami a kozmosz ritmusától függ. Ami kellő időben történik, az szép és jó (hóraiós). Az évszakok meghatározzák belső hangoltságunkat: nyáron inkább kifelé, télen inkább befelé fordulunk. Nyáron több a cselekvés, télen a meditáció. A ritmus az élet ősjelensége, aki megfelelő ritmusban él(het), egészségesebb és hosszabb életű. Mindez éles ellentéte napjaink „gyorsabban” életérzésének.

A teremtés-lelkiség a teremtéssel, a dolgokkal, az emberekkel való figyelmes bánásmódot, az Istenre való figyelmes hallgatást jelenti, hiszen aki gondosan él, az kapcsolatban van a világ teljességével. A kapcsolatnélküliség, a túldimenzionált énközpontúság talán korunk egyik legnagyobb betegsége.

Anselm Grün és Alois Seufferling gondolatébresztő kötete arra hívja fel a figyelmünket, hogy bár a teológia és a tudomány (ökológia) tárgyukat és közelítésmódjukat, illetve módszerüket tekintve alapvetően különböznek egymástól, a teremtett világra/természetre vonatkozó végkövetkeztetésüket illetően egyképpen szolgálhatnak annak megóvására, megőrzésére. A teremtés-lelkiség teremtett világot, szakrális valóságot állít elénk, és ebből megóvásának parancsa egyenesen következik, míg a természettudomány, az ökológia tárgyi, önteremtő (autopoiézisz) valóságot tár fel, mutat be szerkezetének és működésének sokszínűségével, ám ebből nem feltétlenül következik ennek a világnak a kímélete, megóvása, megőrzése; gyakran inkább fel- és kihasználása. A megismerésből, a megértésből ugyan feltárul a megőrzés lehetősége, ám ez csak „categoricus imperativus”-szal társulva vezethet el a valódi gondossághoz. A „vita activa” keresztény felfogása, amely az üdvösséghez vezető lehetséges út, a 20. század szekularizált világában a hatalom mindenek fölötti akarásához vezető kóros cselekvéskényszerré változott.

Az elmondottak után maradt még egy kérdés, amelyre válaszolnunk szükséges. Megvalósítható-e az Assisi Szent eszménye, a „minden teremtmény egyenlő”, vagy az ember – tudata, öntudata, létezésének transzcendentális aspektusa miatt – mégis valamelyest több,

minőségileg más, mint a rajta kívül létező élőlények vagy az élettelen dolgok, a többi teremtmény? Valószínű, hogy az alapvető dilemma nem ez, hanem az erre a kérdésre adandó válasz: nevezetesen, ha több, ez féktelen, zabolátlan viselkedésre jogosítja-e fel, vagy éppen ellenkezőleg, társteremtői mivoltából fakadóan a „művelje és őrizze” kötelességének teljesítésére! Szent Ferenc – ez természetesen erős feltételezés – talán a létezéshez való jog tekintetében szolt az egyenlőségről, ami egyáltalán nem érinti a kvalitásokban megnyilvánuló, teremtő különbségeket. Az aligha vonható kétségbe, hogy az ember a világot joggal szemléli saját szempontjából (másként nem is teheti), hiszen ellentmondás lenne számára a világnak másmilyen, mint antropocentrikus szemlélete. Másfelől, tapasztalatok szólnak arról, hogy az emberközpontúság tagadása is csak álcázott formája az antropocentrizmusnak (Gerhard Ludwig Müller).

Benedek kora – mint tudjuk – a káosz, a zűrzavar, a felbomlás kora, amikor minden korábbi mérték összetört, és nem maradt támpont, viszonyítási pont, amihez az ember tarthatta volna magát. Elsődleges kérdéssé magasodott tehát: hogyan lehet az életet úgy rendezni, ahogyan az Isten teremtésének és az ember természetének megfelel?

Események sora, mindennapjaink személyes tapasztalatai igazolják, hogy a 21. század emberének is ezekre a kérdésekre kell – megkerülhetetlenül – választ adnia! A kérdések kérdése természetesen, hogy milyen kiindulási pontból születhet meg a válasz? Az európai kultúra, az európai civilizáció embere zsidó-keresztény gyökereiből kiindulva, hosszú századokon át a hitben találta meg ezt a pontot (Credo, ergo sum – hiszek, tehát vagyok; ha ez pontosan ebben a formában nem is fogalmazódott meg). Azután R. Descartes nyomán a gondolkodás, mint léthatározó került a középpontba (Cogito, ergo sum), s a 20. század euró-amerikai civilizációja szinte tömegélménnyé változtatta a vágyakozás bizonyos formáit (Aspero, ergo sum). Lét-fenyegetettség. Lét-törékenység, Lét-sorvadás idején a sorrendiség mintha megfordulni látszanék, hiszen hinni, gondolkodni, vágyakozni csak a létező ember képes, míg létezni (vegetálni) – biológiai lény szintjén – hit, gondolkodás és vágyakozás nélkül is lehet. Sum, ergo credo, cogito et aspero: csak Lét-megőrzés, Lét-megóvás révén lehet esélyünk a társteremtő ember hármass harmóniájának közelítéséhez. A hit bizonyosságot közvetít, a gondolkodás megismerésre készítet, a vágyakozás pedig választás elé állít. A „vagy-vagy” kizárólagosságától feltehetőleg az „is-is” helyes mértéke és arányossága felé vezet az út.

A szerző egyetemi tanár, professzor emeritus a veszprémi Pannon Egyetemen